

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С ПОЛ ЕЛЮАР

Борис Делчев

1

Преди години един събрат по перо, с когото на младини ходихме да берем култура в Париж, говореше в списание „Изкуство“ за своята среща с големия френски поет Пол Елюар през тревожната 1939 година. Спомням си и сега, че със своя разказ за станалото той не само съживи в съзнанието ми някои задрямали спомени от нашия престой във Франция, а събуди в мене и едно мъчително чувство на съжаление, което ме оборва често при такива случаи — съжаление, че поради непохватност и зла съдба и този път бях пропуснал нещо невъзвратно. За щастие, бъдещето се оказа по-великодушно към мене и пожела да поправи грешката на миналото: макар и много късно, аз имах случай не само да се срещна с Елюар, а във връзка с една обща работа и да се сближа с него, да дишам за кратко време неговата духовна и творческа атмосфера, та дори да стана неволен свидетел и на последните му часове. Поради всичко това аз заживях с неговия образ и вече от години чувствавам наложителна потреба да споделя впечатленията си от човека и поета, когото не само поради географското разстояние между нас, считах някога за недосегаем.

Не ще и дума, доста време преди да видя Елюар, аз вече бях чувал за него и до известна степен бях запознат с неговата поезия. Но за жалост, поради причини, които лежеха въвн от мене, дори тази чисто литературна среща също стана много късно — в един момент, когато името на поета беше добило широка известност не само във Франция, а и далече зад нейните предели.

През напрегнатите дни, които предхождаха Втората световна война, аз имах щастливия случай да живея и дори да студентствувам известно време в Париж, макар да бях преминал вече нормалната школка възраст. Отишел там с още неясни планове, аз се записах да следвам история на изкуството в Екол дю Лувр и започнах много настойчиво да усъвършенствувам моя френски език, тогава още твърде несигурен. Същевременно, понеже бях минал вече през изкушенията на литературната критика, проявявах по-специален интерес към художественото слово и изпитвах голямо желание да се приближа колкото може повече към френската литература и особено към френската поезия. Всичко това беше много естествено, много хубаво и въпреки немалкото трудности от материално естество, зависеше на пръв поглед единствено от мене. Скоро обаче стана очевидно, че не беше така: в увлечението си аз не бях отдал достатъчно значение на някои събития и обстоятелства, които се налагаха с категоричността на неизбежност и бяха по-силни от моята воля.

В началото на 1939 г., както се знае, настъпи агонията на Испанската република и Франция се изпълни с интербригадисти и емигранти, подгонени от терора зад Пиринеите, през март Чехословакия беше заличена от географската карта на Европа и французите трябваше да преживеят срама от измяната на своето правителство, след това срамът трябваше да отстъпи на страха от една война, която вече се носеше във въздуха и не можеше да се предотврати. Чужденците в Монпарнас оредяваха от ден на ден и Париж постепенно се

отдаляваше от спомена за „доброто старо време“ — за „хубавата епоха“ („la belle époque“) след Първата световна война. При тези условия вече и дума не можеше да става за нормално съществуване, още по-малко за един културен живот. И всичко това, разбира се, измени изцяло моите първоначални планове и насочи вниманието и усилията ми в друга посока. Вместо да набирам знания, както мислех по-рано, постепенно аз започнах да отдавам повече от времето си на политическото всекидневие и вместо да се стремя към средищата на изкуството, които и без това вече привличаха по-малко публика, предпочитах да дружа с българските интербригадисти от „Рю дю Шмен вер“. Увлечен от събитията, аз изоставих дори обикновените си студентски задължения и моите посещения в класа на господин Робер Рей станаха много нередовни, а накрая и съвсем прекъснах. Неизменно беше само едно: приходящите ми в студентския стол на улица „Муфтар“, 10, където идвах два пъти на ден и често водех литературни разговори с пишешите събратя от България. Но тези разговори, които често ни задържаха до полунощ, не допринасяха особено за разширяване на моята литературна осведоменост. Предизвикани от една носталгия по пълноценен културен живот, какъвто обстоятелствата не ни позволяваха, те се ограничаваха явно с напомняне на някои нашумели имена и факти от литературния живот. От тези разговори в съзнанието ми се задържа името и на една тогава възлизаща поетическа слава на Франция — името на Пол Елюар.

Както всеки млад литератор, за когото епизодичното има обикновено твърде голямо значение, по онова време аз проявявах жив интерес към творческата биография на писателите. Спомням си, че такъв интерес беше възбуден у мене и към Елюар и ми се струва, че за това изигра известна роля и едно особено обстоятелство, добило тогава голяма актуалност.

Известно е, че по време на гражданската война Елюар се озова в Испания, обяви се открито в защита на републиката, символ тогава на бъдещето, и ненадейно за някои свърна по посока на една поезия, която воюва за свободата и щастието на човека. Това го доближи до средите на революционното работническо движение и както става в такива случаи, засили у всички прогресивни хора интереса към неговото литературно дело, а оттам — и към етапите на неговото развитие. Естествено беше при това положение и за мене, не само поради едно предразположение на младостта, да обърна очи към миналото на поета. И действително, скоро след това аз знаех вече за участието му в дадаистичното движение на Тристан Цара, четох макар със закъснение манифеста на сюрреалистите, който носеше и неговия подпис, следях оценките за поезията му, които намирах случайно в някои от тогавашните литературни седмичници. Нещо повече, някои стихотворения от „Столица на болката“ и от други негови книги, за които се говореше, по разни пътища бяха стигнали вече до мене. Всичко това обаче беше усвоено не толкова от пряк интерес към поезията, колкото от любопитство към някои нашумели литературни прояви: аз изпитвах по-малка нужда да общувам с емоционалния и образен свят на поета и по-голяма — да не остана назад от онова, което често ставаше предмет на нашите разговори. Ето защо, каквато и да беше моята тогавашна „осведоменост“, в онзи момент Елюар оставаше за мене по същина само едно литературно име — нищо повече. Моята действителна литературна среща с него стана близо седем години по-късно, в друга географска и обществена обстановка, но и този път до известна степен пак случайно.

Две години след войната, вече не си спомням как, в ръцете ми попадна една антология на съвременната френска поезия, озаглавена „Кръвта на поетите“ („Sang des poètes“, 1946) и издадена в Букурещ на френски език. Тази антология, както се казваше в предговора, имаше за цел да запознае читателите с „поезията на свободата“ и по-специално с онези песни, които бяха родени в пламъците на френското съпротивително движение. Като включваше голям брой познати или слабо познати поети, за които дотогава бях чувал от втора ръка, тя застъпваше твърде широко, при това не само с нови работи, двама от първенците на френското поетическо слово — Елюар и Арагон. Благодарение на тази антология, аз имах възможност да прочета не само някои от по-старите работи на тези поети, поместени в стихо-

сбирки, които у нас трудно можеха да се намерят, а и редица други, писани по време на войната и публикувани нелегално (в „Среднощни издания“ и пр.) — стихотворения, които в онзи момент не можеха да ми бъдат известни. Спомням си с какъв трепет прелиствах книгата, която идеше като поетическо послание от един малко познат свят, и с каква настоячивост се мъчех да се добера до някои по-особени места, които трудно се поддаваха на моята българска мисловност. След това аз се връщах отново към прочетеното и заживях с някои от по-характерните стихотворения на Елюар, като „Свобода“, „Габриел Пери“, „Посред месец август“ и други, в които простотата се съчетава най-непринудено с величието.

Без да съм го търсел, един неочакван случай дойде да ме сближи още повече с тази поезия.

През есента на същата година бях отишел на почивка в Пампорово, където Комитетът за наука, изкуство и култура имаше своя станция. Това беше времето, когато се подготвяха мирните договори и противниците на България заговориха за изменение на нашата южна граница. По този повод една група френски журналисти, между които беше и покойният литературен критик Луи Паро, сътрудник на седмичника „Летър франсез“, обиколи Родопите и спря за една вечер в Пампорово при нас. Мисията на журналистите беше политическа, но на другарската среща, която им устройхме, се говори само за литература. Тази вечер Луи Паро беше в своята стихия и често говореше за Елюар, с чието творчество, както разбрах, по това време усилено се занимавал. Малко припрян, той споменавахе някои от новите му работи, за които у нас още не се говореше, питаше какво е преведено на български от него и накрая, като извади от джоба си някаква книга, започна да чете на висок глас неговите стихове. Бях обриван, че той наблюдаваше на онези от тях, които бяха направили впечатление и на мене. И това не само подразни моето самолюбие, а ми достави и едно по-трайно удоволствие: даде ми възможност да чуя на хубав френски език онова, което вече бях обикнал. Така тази вечер, която завърши с името на Елюар, неочаквано остави в съзнанието ми много по-голяма диря, отколкото можеше да се предполага. Заедно с онова, което по-рано бях прочел, тя ми помогна да напусна терена на сухата осведоменост, обикновено безплоден за душевността на човека, за да се потопя в своеобразната емоционална атмосфера на един голям творец. От този момент нататък Елюар престана да бъде за мене отвлечено литературно име, за да заеме място в числото на моите любими поети.

Такава беше моята първа литературна среща с писателя. За щастие, против всички вероятни предположения, тя не остана единствена: съдбата, както казах вече, беше решила да ми възвърне онова, което смятах за безвъзвратно пропуснато.

2

Не знам по чие покровителствено хрумване, през есента на 1949 г. аз бях назначен за културен аташе в Париж и след промеждутък от десет години отново се намерих във френската столица. Не ще и дума, този път обстановката беше променена: сирените вече не огласяха простора, улиците не бяха обезлюдени и макар че някогашното безгрижие на тълпата се беше стопило в следвоенните залисии, животът следваше своя нормален всекидневен ритъм. За беда, обстоятелствата бяха променили не малко и мене: нито бях млад като някога, нито можех да разполагам с времето си както исках. За разлика от по-рано, този път трябваше да проучвам преписки, да диктувам писма и да водя немалко служебни разговори. Така още в първите седмици на моята неочаквана „кариера“, аз се натъкнах на една по-особена задача, поставена от Комитета за наука, изкуство и култура: да се намери човек, който да преведе на френски език поетическите творби на Ботев.

Бях още неопитен, не познавах добре хората и тази задача ми се видя много трудна. Затова бях принуден да се обърна за съвет и помощ към моя колега и съгражданин Стоян Пешев, тогава аташе по печата в легацията — един човек, който беше живял дълги години като емигрант във Франция, имаше много лични познания и говореше съвсем свободно на безукорен френски език (за него легендата разказваше, че между двете войни водел в

Париж публични спорове с Махно и неговите последователи: анархист на младини, той познаваше по-добре слабостите на своето някогашно „верую“). Пешев ме изслуша и макар да беше твърде бавен по характер, този път отговори бърже и без очакваните уговорки — както прави всеки, който е взел едно добре обмислено решение:

— Никой не може да направи това по-добре от Пол Елюар — каза той. — Елюар беше в ръководството на асоциацията „Франция—България“, има отношение към нашата страна и мисля, че не ще ни откаже. Това е добър повод да се уреди и една друга работа: ще подновим поканата да посети България.

Понеже се познавахме вече, Пешев се зае да влезе във връзка с поета и да го помоли за една среща. На следната сутрин той вече ми съобщи, че всичко било уредено: Елюар щеше да ни приеме у дома си на другия ден в 11 и половина часа (в един пожълтял бележник намирам записана тази дата — 11 ноември 1949 г., но дори и да не беше записана, аз знаех за я запомня: това беше денят, в който по традиция бойците от двете войни и от Съпротивата възлизат към Триумфалната арка). Уговорихме кога да тръгнем и макар да се разбираше само по себе си, дадохме си дума да бъдем точни.

За сутринта, в деня на срещата, аз имах определено вече едно служебно излизане до албанската легация, на „Рю дьо ла Помп“, в шестнайсетия район. Това е на отсрещния бряг на Сена — почти на хвърлей разстояние, мислех си аз, и не се безпокоех, че можех да се забавя. За изненада, оказа се, че моите понятия за разстояние не съпадаха напълно с парижките: когато се върнах, определеният час беше минал с няколко минути и „за да спаси честта“, както ми обясни по-късно, Пешев беше тръгнал. Нямаше какво да се прави: тръгнах след него и аз с надежда, че по пътя можех да го настигна.

Литературните хроникьори казват, че Пол Елюар е роден в околийския център Сен-Дени, разположен в северните околности на френската столица. Като се ограничават обаче със сухите факти, те не говорят обикновено за неговата привързаност към този град на историческата древност, на каналите и металургията, който — както показва една старинна песен — народното въображение поставя наред с Париж и Версай. А изглежда, че тъкмо поради тази привързаност, и когато е трябвало да се установи в Париж, Елюар е предпочел популярните северни квартали на десния бряг, близки до родното му място, където няма столичен блясък и зеленината е оскъдна, но затова пък поради гъмжилото от хора по-непосредствено се чувства присъствието на обикновения човек. В този край го бяха търсили и други преди мене — нататък се отправих и аз в онзи далечен ноемврийски ден, неочаквано стоплен от ласките на закъснялото парижко слънце.

Ето ни на булевард „Курсел“, продължаваме след това по „Батиньо“, по „Клиши“ и нататък по широката околвърстна артерия. После настигахме булевард „Ла Шапел“, завиваме наляво по улица „Маркс-Дормоа“ и спираме пред номер 35: тук е посоченият адрес.

Пред мене се възправя старо няколкоетажно здание, покрито със сиво-зеленикавата патина на много десетилетия, в което се влиза през широк вход с дебели масивни врати. Прекрачам прага, приближавам се към прозореца на консьержа и произнасям името на Елюар. През открития правоъгълник чувам думите: „Третия етаж, в дясно“, произнесени с привична деловитост, и без да губя време, потъвам в стълбището.

Малко преди това аз бях прелиствал с голям интерес първия брой от библиотека „Днешни поети“ („Poètes d'aujourd'hui“), издание на Пиер Сергерс, с който се представяше поетическото творчество на Пол Елюар, и от приложените снимки на Ман Рей и Дора Маар портрет на Пикасо. Тази изключителна жена, както ми се стори от снимките, съчетаваше в себе си славянската топлина с френското изящество и не случайно със своята духовна и физическа красота беше очаровала всички, които я познаваха. Под влияние на това, което бях чел и виждал, у мене несъзнателно се беше вкоренила мисълта, че такъв човек непре-

менно трябва да живее в светлина. Ето защо, като се отправих към жилището на Елюар, обитавано някога от Нуш, аз очаквах да потъна в една атмосфера на приветливост. Вместо това обаче, ненадейно се озовах в зиналата паст на широко отворено стълбище, слабо осветено от оскъдната светлина на някакви вътрешни прозорци. Излизаните му стъпала, опущените стени наоколо и слабият лъх на застоял въздух предизвикаха у мене още в първия момент едно почти физическо усещане за старина. Всичко това ме пренесе в онзи някогашен Париж от пожълтелите щампи, загърнат от времето в романтична мъгла, който неволно свързваме със спомена за отдавна прочетени страници и отдавна станали исторически събития. Така, преди да се разочаровам от несъответствието с онова, което очаквах, вниманието ми ненадейно беше насочено към невъзвратимото минало.

Когато стигнах на третия етаж, спрях за миг да откъсна и протегнах ръка да натисна копчето, обладан внезапно от някакво смътно неудобство. Чу се лек звън, после приближаване на размерни стъпки и миг след това вратата се отвори. В рамката застана висок, хубав мъж, с кротки очи и усмихнато лице: Елюар досъщ, какъвто го представят някои от добрите снимки. Той ми подаде ръка, каза ми, че Пешев беше вече дошъл и ме въведе в апартамента.

Прекрачам прага и неволно ми се натрапва впечатлението, че навлизам в един нов свят. Вместо застоялостта, ожулените парпети и ъглите с черни наслойки, които ме бяха посрещнали на входа, тук отведнъж се озовавам в изрядна обстановка, където всичко е чисто и приветливо. Не знам дали от това, дали поради някаква друга причина, отведнъж почувствувах някакво вътрешно облекчение: стори ми се, че след мъчителна задуха бях попаднал на свеж въздух.

От антрето ние преминаваме през една стая, претъпкана с книги и с кушетка на единия край, после в друга, по-обширна, с бюро в ъгъла и няколко кресла по средата, в едно от които виждам Пешев. Елюар ми сочи креслото до него и аз мълчаливо седам. След това използвавам моментно настъпилото мълчание и почти машинално хвърлям поглед наоколо.

И тук, както в първата стая, навред е отрупано с книги, грижливо и с вкус подредени. По камината са наслагани малки скулптурни работи и ваза с рози, а по стените висят картини и рисунки, в които разпознавам творби на Миро, Ханс Ерн и някои други художници. По средата на отсрещната стена виждам познатия портрет на Елюар, дело на Пикасо, разрешен в духа на някогашните кубистически изисквания. Всичко говори за простотата и непринуденост. Струва ти се, че някаква грижлива ръка се е докоснала до всеки предмет, за да го одухотвори и да остави върху него невидимия белег на една ласка, на едно човешко присъствие — присъствието на обитателя, който се чувствуваше дори и в онова, което беше създадено от чужди усилия.

Първ заговори Елюар. Не знам защо, той започна нещо да се извинява, даде някакви обяснения по повод на нашето посещение и след това, без да пита какво ни беше довело при него, сподели с нас някои свои грижи, които му пречели да работи за сближението с България така, както желяел. Очевидно той не само изпълняваше един формален акт на любезност, а като внимателен домакин се стараеше да ни предразположи и така да хвърли невидим мост към онова, което имаше да се каже, но още не беше изречено. Всъщност обаче това се оказа мост и към нас самите.

Струва ми се, че никога не съм бил стеснителен човек и подходът към другите хора не ми е причинявал особени неудобства. Когато стана дума обаче да се срещаме с Елюар, почувствувах, че моето самообладание започна да се разколебава. Смущаваше ме не характерът на нашата мисия, нито опасението, че тази мисия можеше да завърши с неуспех — смущаваше ме нещо друго, което в първия момент ми беше трудно да осъзная: смущаваше ме несъизмеримостта с човека, когото щяхме да видим, невъзможността да преодолеем разстоянието, което ме отделяше от него. Испитал потреба да избегна очакваното мъчително неудобство, при влизането в дома на поета аз реших почти инстинктивно да предоставя разговора на Пешев и да се задоволя със скромната роля на мълчалив наблюдател, без да си давам сметка дали това беше удобно. Взел това спасително решение, аз се освободих

вътрешно от една тежест и внезапно смущението ми се замени с очакване — да видя какво ще да стане. За моя изненада обаче стана не това, което предполагах, а нещо друго, за което в своето увлечение не бях помислил.

Вместо да се оградя с деловитост, както правят понякога известните хора, безпокойни от нежелателни посетители, Елюар заговори с подкупваща простота за обикновени жителски неща, които не са свързани с едно литературно призвание, и незабелязано навлезе в една сфера на интереси, където бяхме равни с него. Така още с първите си думи той съкрати разстоянието, което ни делеше, спечели ме без никакво усилие на своя страна и ме накара да почувствувам в негово лице не толкова поета, който вече ми беше известен, колкото близкия човек, който дотогава не бях имал случай да открия. С това моите нелепи опасения бяха разбити на прах и аз трябваше, против собственото си решение, не само да слушам, а да взема и най-дейно участие в разговора.

Като се редухахме един след друг, без да следваме каквато и да било система, ние обяснихме на Елюар причината на нашето посещение. Казахме кой е Христо Ботев, какво представлява за нашия народ и пояснихме, че превеждането на неговата поезия не е обикновена културна задача, а въпрос на национална чест. Затова не можехме да се обърнем към когото и да е, а само към един приятел на България. Разбира се, добавихме по-нататък, ние не си правим илюзии, че работата е лесна. Знаем, че в такива случаи за един преводач е необходимо да познава не само автора и неговия текст, а да почувствува и националната атмосфера, в която са създадени превежданите стихотворения. Затова във от техническата помощ, ние сме готови да го улесним във всичко, което зависи от нас.

С това, както ми се стори, ние бяхме казали необходимото, което трябваше да се каже. Но Пешев, изглежда, не мислеше така. Някак неочаквано той се върна повторно на въпроса за националната атмосфера, напомни с лека усмивка известното двустийе на Гьоте — „Wer den Dichter will verstehen, muß in Dichters Lande gehen“ („Който иска да разбере поета, в страната на поета трябва да отиде“) и като отправи поглед към Елюар, каза:

— Натоварен съм да ви покая още един път да посетите България. — След това пак с усмивка додаде: — Този път, както виждате, ние имаме в наша полза едно основане повече.

Елюар, който дотогава мълчеше, също се усмихна, дочака последните думи на Пешев и започна да говори, като тръгна обаче по обратен път:

— Извинявам се — каза той, — че досега не можах да се отзова на вашата покана. Обществени задължения ми наложиха две други пътувания — едното в Гърция и другото в Мексико. Случиха се плюс всичко и някои непредвидени обстоятелства. Всичко това ми попречи да изпълня даденото обещание. — После замълча и с вид на човек, който преодолява някакво колебание, додаде: — На вас мога да кажа, че неотдавна се ожених. Вие разбирате, че това усложнява нещата. . .

В един глас, като да бяхме се уговорили предварително, ние казахме, че поканата важи, естествено, и за госпожа Елюар.

След това разговорът се насочи към преводите.

— В момента — каза Елюар — превеждам един унгарски поет (струва ми се, той помена името на Атила Жозеф). Мога да ви уверя, че преводаческата работа е трудна като всяка творческа работа, а понякога и по-трудна. Тя предполага и време, и настроение. Затова много често превеждам не каквото искам и когато искам, а каквото мога и когато мога.

В това време телефонът силно иззвъня. Елюар става, обажда се и започва да дава някакви къси обяснения, а пръстите му неврастенично барабанят по бюрото. После поставя слушалката на мястото и се връща при нас.

— Разбира се, — продължава той, — най-голямата трудност иде не от това да разположиш в аналогични стихотворни редове един чужд поетически текст и да постигнеш буквално покритие по смисъл и разпореда. Много по-мъчно е да се вживееш в него и да

го претвориш вътрешно. Прежежданият поет трябва да зазвучи на един нов език и да се роди за нов живот — ето това е най-важното и същевременно най-трудното при превода, особено при стихотворния превод.

Телефонът извън отново и Елюар пак става, пак разговаря — плавно, убедително, с някаква подкупваща мекота в гласа, присъща обикновено на добрите сърдечни хора. Само пръстите му, неизвестно защо, и този път се движат припряно, но вече не се допират до бюрото, а се тресат от някаква неудържима неврастенична спазма, странно несъвместима със спокойствието на обстановката и със задушевността на неговия говор (По-късно научих, че през Първата световна война поетът е бил засегнат от отровен газ и като последица от това е получил гангрена в бронхите и нервно разстройство.)

— Обаждат ми се от редакцията на „Юманите“ — каза Елюар, като седна отново в креслото пред нас. — Приех да напиша стихотворение по случай седемдесетгодишнината на Сталин и сега с това се занимавам. — Тук той направи лек жест към бюрото, където се виждаха няколко разхвърляни бели листа. — Питат ме кога ще им го изпратя. Но какво мога да отговоря? Творческата работа почти винаги ме хвърля в тревога и мъчителни съмнения: предварително никога не знам какво ще излезе. Почти същото важи и за преводаческата работа. Ето това ме възпира да давам обещания и лесно да се съгласявам.

Макар обаче да се уговаряше, Елюар не ни отказа. Напротив, той се съгласи с нашето предложение, но постави някои условия. Предпочитал да се заеме най-напред с 4—5 стихотворения, за да опитал дали ще намери душевен афинитет с поезията на Ботев. За това обаче, освен буквален превод, му била необходима и помощта на някой българин, който добре владее френски език: налагало се да чуе как звучат стихотворенията на български, за да вникне в своеобразието на ритъма. Разбира се, ние се съгласихме: очевидно това не можеше да бъде грижа на някой друг. И повече от стеснение, отколкото от необходимост, тъй като не бяхме във фазата на практическото осъществяване, казахме, че работата ще бъде хонорувана от Комитета за наука, изкуство и култура. А Елюар, който види се не очакваше, че ще се постави такъв въпрос, се смути и този път вече малко припряно възрази, че това не било важно.

— Нали от преводите ще стане книга, която ще се издаде, и нали ще посети вашата страна? Това е вече достатъчно. . .

Недоизрекъл още тези думи, сякаш се мъчеше да избегне нещо неприятно, поетът направи неочакван завой към онова, с което беше започнал в началото, и заговори за своите неотдавнашни пътувания. Не знам защо, като се задоволи с един-два епизода от преживяното между гръцките партизани на Грамос, той започна да разказва подробно за впечатленията си от конгреса за защита на мира в Мексико (при което не пропусна да спомене, че там се запознал и с жена си). После незабелязано мина към мексиканската действителност: политическа обстановка, духовни и материални условия за живот, а оттук — и към културата на коренното население. Във връзка с това население той се спря много подробно и върху неговия култ към смъртта.

Малко преди този случай в Музея на модерното изкуство беше открита голяма изложба на мексиканското изкуство. Редом с живописата от предколумбийско и ново време, в нея бяха показани и други експонати, които даваха понятие за бита и фолклора на местното коренно население. Бях запомнил от тази изложба, че голям брой предмети от мексиканското всекидневие, включително и детски играчки, бяха изработени във формата на човешки череп. На какво се дължеше това — не бях се запитал и не знаех. И ето, Елюар ни въвеждаше в духовния свят на хората от тази далечна страна, с техните вярвания и техните национални традиции. Един поет идваше да обясни онова, което не бях намерил в каталога, и го оживяваше със своите лични наблюдения. И всичко това, разбира се, беше за мене не само ново, но и много интересно. Едно обаче не можех да разбера: кое караше нашият събеседник да ни поверява мисли и впечатления, които поне външно нямаха никаква връзка с онова, което ни занимаваше? Дали това беше само желанието да се отклони от една неприятна за него тема, както то ми се стори в първия момент,

или имаше и някаква друга причина? Тъкмо се питах, Елюар неочаквано изостави повествователния тон на своя разказ и мина към нещо като заключение, което ми прозвуча и като отговор на моя въпрос. Затова, вместо да се питам, нададох слух.

— Участвувал съм досега в много почини на Световния комитет за защита на мира — каза той. — Но конгресът в Мексико ме накара да се замисля повече от друг път. Да обсъждаш как да се защити мира, което значи — живота, в една страна, където навред срещаш белега на смъртта, за мене това придобива размерите на един символ. Струва ми се, то означава да призовеш мъртвите в защита на живите и така в името на човешкото щастие да приближиш дори онова, което видимо изглежда безкрайно отдалечено. . .

Елюар, който до този момент говореше плавно и спокойно, както говорят обикновено добрите мъдри хора, постепенно започна да проявява признаци на умора, задъхна се и накрая замълча, без да се доизкаже. После, като се мъчеше да преодолее някаква вътрешна пречка, раздвижи едрите си влажни устни и в следващия миг додаде вече по-тихо, сякаш искаше не толкова да каже, колкото да внуши:

— Няма щастие без мир, но не може да има и мир без взаимно опознаване, без сближаване на народите и културите. А това опознаване, поради езикови и географски различия, не е лесно. Лесно или мъчно обаче, човек трябва да намери път към човека. И по-неже от това зависи бъдещето на света, не е позволено да пестим своите усилия и да отстъпваме пред трудностите.

Увлечен от това, което слушах, аз не забелязах, че Елюар ни беше превел от бреговете на една страна, която не познавах, в един свят, който след моментно колебание успях много лесно да разпозная — света на неговата поезия. Като всяка цялостна личност, той се беше изявил и в случайния разговор — и в него беше стигнал до онова съкровено, което изразяваше в своите стихове и смяташе за смисъл и оправдание на своя живот. Неговите думи обобщаваха не един епизод, а едно съществуване, което беше започнало някога от смътната надежда да се живее („Le Devoir et l'Inquiétude", 1917), за да стигне до съзнанието за борба в името на човешкото щастие („Une leçon de morale", 1949). И същевременно тези думи, чрез неочакван кръговрат на мисълта, даваха вече и една хуманитарна обосновка на практическия въпрос, който бяхме поставили. Очевидно нямаше какво повече да се каже. Затова, като се спогледахме мълчаливо, ние поблагодарихме на поета, извинихме се за отнетото време и станяхме. След това пресичаме в обратна посока двете стаи, споменаваме нещо за евентуална бъдеща среща и на вратата се сбогуваме.

Ето го отново неприветливият стълбище. Бавно слизаме и мълчим, обвие ни от очарованието на един поетичен свят, в който случайно бяхме проникнали. Но долу ни посреща уличната глъч, увлича ни в своя водовъртеж и ние незабелязано започваме да говорим, намерили в шумотевицата на всекидневието привичния смисъл на думите.

Както се надявахме, така и стана. В средата на месеца април (1950) Елюар и неговата съпруга отпътуваха за България. Аз имах възможност да ги посетя малко преди това в новото им жилище до Венсенския лес, вън от централната градска част, пак на десния бряг (Шарантон, авеню „Гравел", 52), и то тъкмо в момента на тяхното нанасяне, така че заедно с младия чешки поет Иво Флайшман, дипломат и преводач от френски, с когото случайно се заварихме там, трябваше да си търсим място между неподредените книги, неокачените картини и разкованите дървени каси с багаж. И тогава, и няколко дни по-късно на летище Бурже, където ходих да ги изпращам, ние говорихме за България и си обещахме да се видим след завръщането им: вън от протоколното задължение, което не ме вълнуваше особено, за мене беше много интересно да чуя какво щеше да каже за нашата страна един от големите поети на Франция. Но обстоятелствата попречиха на нашите намерения. Поради дългото пътуване (от България нашите гости заминаха за Съветския съюз) и поради разклатеното си здраве Елюар се беше почувствувал изтощен и станало

необходимо да се оттегли на почивка преди настъпване на летните горещини. Затова аз можах да го видя много по-късно — в първите дни на месец октомври: трябваше да му предам препис от договора за превеждане на Ботев, подписан по време на престоя му в България, и буквален френски превод на стихотворенията, за които бяхме говорили и без който работата не можеше да започне.

След продължителната почивка на юг, естествено беше да намеря Елюар възстановен и освежен, възвръщнал своите сили и своята нормална работоспособност. Тези очаквания обаче не се оправдаха: оказа се, че неговото здраве беше засегнато повече, отколкото можеше да се предположи, и още първото съприкосновение с есенната парижка влага е била достатъчна да го повали. И наистина аз го заварих на легло, завит с одеяло, леко приbledнял и с видима отпадналост на силите. Лекарите му бяха забранили да пуши и за да уталожат привидно една закоравяла страст, той вземаше от време на време някакви специални бонбони и ги слагаше в уста така, както се вземат лекарствата. Въпреки болезнения му вид обаче, неговият глас беше все така топъл, погледът му все така мек и ласкав. И този път, както и по-рано, Елюар излъчваше такава непринудена доброта, на каквато са способни само великодушните хора с овладян и хармоничен рефлекс. Тази доброта, както и по-рано, не само ме подкупваше — тя ме поставяше и пред едно недоумение. Трудно ми беше да разбера как този човек, у когото всичко говореше за свенлива сдържаност, е могъл да напише стихове, в които нерядко задушевността е отстъпвала място на фугата, на буйството, на гневната разплата — стихове, които плуцят сурово и безпощадно като камшици. И понеже не намирах друго обяснение, бях склонен отначало да приема, че в случая всичко се дължи на една условност: при случаен разговор, още повече при разговор с чужденец, човек обикновено не изявява своите страсти. Но някои последващи свидетелства дойдоха да покажат, че поетът се е изявявал по същия начин и пред най-близките си приятели. Така Рене Лакот, който дружеше с него и го познава много добре, писа по-късно, че той е от онези хора, които обикновено правят впечатление със своята нежност. („... Eluard dont on ne connaît généralement que la tendresse“). Очевидно Елюар съчетаваше добрякът с воинствуващия хуманист: този сърдечен човек е ставал суров и неумолим в поезията си само при среща със злото — с онова, което е противоречело на неговите изисквания за етично обществено поведение. Само тогава кротостта се е превръщала в гняв и нападка.

Елюар пое онова, което имаше да му давам, прелисти набърже машинописния превод и остави всичко настрана. След това, като обменихме няколко общи думи, без да го запитвам заговори за пътуването им в България.

От практика знаех, че при разговор за нашата страна чужденците започваха обикновено с конвенционални похвали и често с тях и свършваха. Тези похвали понякога ме радваха (кой ли не е суетен!), друг път ме дразнеха (когато долавях в тях докарване) и почти винаги ме държеха нащрек: дали не ще проявя лековерие пред скритото ласкателство. Този път обаче не се случи нищо подобно. Противно на всички други, с които бях разговарял (изключвам недоброжелателите), Елюар започна без никакво желание да се хареса и отведнъж, както и по-рано, срина стената на всякаква условност.

— Ние с Доминик сме ви много благодарни — започна той, — че ни дадохте възможност да видим една страна, която се отърсва от своето минало и върви към възраждане. За нас това беше полезно и поучително във всяко отношение. Разбира се, и сегашното пътуване, както всяко друго, имаше своите неудобства: наложи се да бързаме, а освен това необходимо беше и време, за да се установи контакт. . .

Не разбирах добре за какъв контакт ставаше дума и навярно съм изразил недоумение, затова Елюар, който очевидно искаше да даде друга насока на мисълта си, побърза да се доизкаже.

— Първите два-три дни от нашия престой в София — поде той — ние бяхме обградени с някакво необяснимо въздържание. В онзи момент аз добих впечатление, че българите са сурови и неприветливи хора (тук той произнесе дори думата *sauvages*). Но после

разбрах, че щом веднъж се развържат (той употреби думата *déboutonner*), те стават сърдечни, лесно се доближават до вас и започват да ви обграждат с топлина и приветливост. Тази топлина ни съпътствуваше докрай, само че това не стана отведнъж. . .

След това Елюар каза, че бил изненадан от големия брой интелектуалци у нас, които се ползували от френски език. Първоначално, повлиян от някаква предварителна идея, той си мислел, че разговорите му ще стават изключително чрез преводач, но се излъгал. Неговите сказки (в София — „Участието на интелектуалците в борбата за мир“; в Пловдив — „Съвременната френска литература“) привлекли голям брой слушатели и били приети много добре: създадена се атмосфера на непосредственост и той се почувствувал сред своя публика. С особено увлечение обаче Елюар говореше за Карлово. Той беше съчетал в съзнанието си представата за старите възрожденски къщи, потънали в зеленина и цветя, с историческото минало на града — с разказите за предосвобождението епоха. Това му дало възможност да преживее някои незабравими моменти, от които, както се изрази той, се родило едно стихотворение. То било вече обещано на някаква редакция и предстояло неговото излизане.

Не ще и дума, аз бях обрладан от това, че един от големите поети на съвременността беше намерил повод да свърже името си с нашата страна и ми се искаше да попитам кога и къде щеше да се появи това стихотворение. Но Елюар, който очевидно не отдаваше на казаното особено значение, спокойно продължи по-нататък.

— До преди шест-седем години — каза той — аз бях срещал само двама българи. Предполагам, че ги познавате — и като се замисли малко, произнесе имената на един бивш публицист и на един известен художник. Аз поклатих глава в знак на утвърждение. — По време на съпротивата Б. (това беше публицистът) направи някои погрешни стъпки и аз бях много суров с него. Напротив, П. (това беше художникът) се държа много добре. Но както знаете, тези хора отдавна са изтръгнати от средата си (*déracinés*), станали са почти французи и от тях, разбира се, аз не можах да съдя за вашия народ. Сега обаче аз имам не само по-големи лични връзки — имам и непосредствени впечатления. Сега познавам по-добре вашата страна и вашия народ. А познанството, както е известно, води и към сърдечна близост.

Още в първата минута, след като ме въведе вътре, Доминик Елюар се извини, че била заета, напусна стаята и ни остави сами. После тя се бави вън, води някакъв телефонен разговор и се върна при нас едвам накрая, тъкмо се гласех да си вървя. В този момент съвсем неочаквано Елюар отново поде въпроса за преводите и още един път изказа пожелание да се намери квалифициран българин, който да му помогне, като напомни в какво се състои тази помощ. Тук в разговора се намеси вече и съпругата на поета. Тя се обърна към него и го попита не може ли да се има предвид младата поетеса, с която били разговаряли в София. После, като направи усилие да си спомни нейното име, но не успя тя ме погледна и се опита да ми я обрисова: приятна млада жена с черни коси. И още недовършила, като по даден знак и двамата едновременно произнесоха името ѝ: Невяна Стефанова.

Предната година, по време на престоя си в Унгария, Елюар се беше запознал с Невяна Стефанова и беше водил с нея дълги разговори върху поезията. От тези разговори в Будапеща и на Балатон той бил запазил много добър спомен и затова се зарадвал, че имал възможност да я срещне и в София. Наистина, съгласи се той с жена си, в случая тя могла да бъде полезна. И като се отправи към мене, попита какви изгледи съществуваша да се разчита на нейната помощ.

При първата среща ние с Пешев изказахме надежда, че засегнатият въпрос може да се реши положително, като имаме предвид да се използва някой от българските интелектуалци, които приходяха в Париж. Сега обаче ставаше дума за нещо съвсем друго — да се привлече човек от България. А в онзи момент, поради много причини, това беше немислимо. Но понеже въпросът трябваше да се реши не от мене, а от други компетентни

органи, аз се ограничих да изразя своето съмнение, като все пак оставих вратата откритата: обещах да поставя въпроса където е необходимо. С това се и разделихме.

Както каза Елюар, така и стана: няколко седмици по-късно стихотворението, за което ми беше говорил, се появи в културния седмичник „Паралел сенкант“ („Parallèle 50°). То беше озаглавено „Победителите“ и имаше за мото известния израз на Васил Левски: „Ако спечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си“. Това стихотворение, което беше поместено в следващата стихосбирка на Елюар („Hommages“), ме зарадва необикновено много. Зарадва ме не само затова, че поетът беше видял у нас „добри хора, които се събуждат“ за новия ден и едно сърце, готово „да бие редом със сърцето на човечеството“, а и за друго нещо: струваше ми се, че долавях в него, макар и косвено, една по-особена връзка с нашата страна. За основание ми служеше избраното мото, което не ми се щеше да отдам на сляпата случайност. Това мото изразяваше по друг начин една мисъл, която малко преди това и самият Елюар беше изказал някъде (струва ми се в предговора към книгата си „Урок по морал“) — една мисъл по повод на борбата, която водеше. „Дори ако през целия си живот имах само един единствен миг на надежда — беше казал той, — аз пак бих започнал тази борба. И то дори ако трябва да я загубя, защото други ще я спечелят. Всички други.“ Без да ща, аз сравнявах тези два текста и дойдох до убеждението, че Елюар не само беше видял нашата страна с очите на приятел, а и нещо повече: беше открил в думите на един от нейните най-всеотдайни борци за национална независимост нещо от себе си — нещо от онова съкровено, което човек смята неотделимо от своята личност. Това означаваше, че той се беше доближил до българската национална атмосфера и пътят към поетическия свят на Ботев му беше открит. Останалото можеше да бъде само въпрос на време и усилия. И мисля, че не се излъгах: бъдещето дойде да потвърди моите тогавашни предположения.

4

Един ден в средата на ноември Елюар ме потърси по телефона да ме пита дали бях забелязал стихотворението, за което ми беше загатнал при последната ни среща (такъв беше човекът — от цялото му същество струеше внимание към другите), и като получи положителен отговор, добави, че имал случай вече да се запознае с подстрочника, който му бях предал. След това каза, че ако правилно е разбрал, в поезията на Ботев преобладават две основни настроения — националната романтика и горчивата ирония, едното и другото подчинени на един освободителен идеал. И като поде онова, което сигурно беше друга причина за неговото обаждане, поетът изрази своето намерение да сложи работата на практическа основа („en chantier“). Нещо повече, седмица по-късно, по време на една вечеря, на която присъствуваше и Жан Люрса със съпругата си (тя се оказа родом от Варна и това още по-настоятелно насочи мислите ни към България), той напусна за миг главната нишка на нашия разговор, за да потвърди вече и устно своето намерение. Затова у мене се създаде впечатлението, че в непродължително време ние можехме да поднесем на френския читател стихотворенията на Ботев. Но скоро стана ясно, че краят не беше така близък, както изглеждаше. И това се дължеше не само на онази причина, която виждах и от която се боях, а до известна степен и на една друга от творческо естество, за която дотогава не бях си дал достатъчно сметка.

Зимата на 1950—1951 г., както узнах, се оказа сериозна спънка за възстановяването на Елюар. Затова с изключение, струва ми се, на един-два телефонни разговора и на едно-две случайни разминавания, при които можехме да разменим само по няколко незначителни думи, през това време аз не можах да се срещна с него. Надеждата ми беше в пролетта, която и в Париж, както навред по света, носи не само красота, а и здраве. Но и тази надежда не се оправда: още преди да настъпят хубавите дни, по препоръка на лекарите Елюар се беше оттеглил на юг — отначало в Сен-Тропе, на Средиземно море, а после в околностите на Сарла, някъде към средното течение на Дордона. Тези подроб-

ности уздах от две негови писма до мене, които получих в средата и в края на лятото. С първото от тях (Сен-Тропе, 4 юли 1951) Елюар ми съобщаваше къде щеше да прекара до есента, а с второто (Льо Ма — Сарла, 11 септември, 1951) молеше да ги извиня с жена му пред Комитета за наука, изкуство и култура, че поради неотложни задължения в момента не могли да се отзоват на поканата за едно второ посещение на България (поканата им бях препратил аз). И в едното, и в другото обаче той не беше пропуснал да спомене за онова, което смяташе свое задължение: занимавал се с преводите криво-ляво („tant bien que mal“), но смятал вече да се заеме сериозно за работа. „Впрочем — добавяше Елюар във второто свое писмо — още с пристигането си ще ви телефонирам, за да си определим среща и устно да обсъдим с вас всичко това.“ И наистина в началото на есента той ми позвъни и потвърди още един път, че е необходимо да се видим за по-продължителен разговор (понеже нямаше друга възможност, мълчаливо се бяхме разбрали, че аз бях лицето, което трябваше да му помогне). Заедно с това обаче поетът напомни, че предстояше годишната продажба на книги, която Националният комитет на френските писатели и този път беше обявил за началото на месец октомври, и понеже щял да вземе участие в нея, моментът не бил много подходящ за среща. Затова той предложи и аз се съгласих, разбира се, да се спрем на една по-късна дата — няколко дни след продажбата, когато щеше да се освободи и можеше да разполага с повече време.

На тази продажба, която поради порасналия интерес на публиката този път се състоя не в Дома на френската мисъл, както ставаше дотогава, а в залите на Пале д'Орсе, Елюар беше един от най-търсените автори. Той беше буквално обсаден от читателите и аз с труд си пробих път до щанда му, за да засвидетелствам своето присъствие и да получа неговата новоизлязла книга — „Първа жива антология на поезията от миналото“, този двутомен „подбор на сърцето“, който съдържа поетическите съкровища на пет столетия. Още същата вечер аз започнах да я прелиствам, зачитах се тук-там и няколко дни бях под неотразимото впечатление от това голямо литературно дело. Затова, когато на уречената дата се срещнахме с поета, не се сдържах и му казах, че е направил неопценима услуга на онези читатели, като мене, които поради една или друга причина нямат лесен достъп до източниците на френската поезия.

— Ето — добавих аз, — вие ми открихте един поет от средновековието, като Рютбюф, за когото бях чувал, но от когото нищо не бях чел, и ми дадохте да го почувствам като съвременник. Той наистина стене, както казвате в предговора, но стене така, че стенианията му стигат и до нас: ние долавяме в тях и наша болка.

В подкрепа на онова, което казах, аз се помъчих да помена заглавието на едно стихотворение на Рютбюф, което бях чел предната вечер, но моята несигурна памет ми изневери. Затова се задоволих да напомня със свои думи първите няколко стиха от него, които имах предвид: става опасно да се казва истината, а щом трябва да я затаяваме, няма смисъл и да се говори (никога по-късно не забравих заглавието на това стихотворение: „C'est le dit des règles“).

Елюар ме слушаше мълчаливо и мене ми се стори, че открих в държането му не толкова участие, колкото внимание на учтив човек. Затова бях почти сигурен, че щеше да отхвърне думите ми с някаква уклончива полуфраза, както става обикновено в такива случаи. Но се излъгах.

— Вие говорите за читатели, чийто достъп до френската поезия е затруднен, като имате предвид очевидно не французите — произнесе той спокойно, — и навярно сте прав. Начинът, по който се посрещна моята антология обаче, ми дава основание да мисля, че тя ще бъде оценена и от френския читател. Като съставител мога да ви кажа само това, че се постарях да направя нещо, което по-рано не е правено. Досега старите френски поети са били представяни с една академическа педантичност, която скъпи повече техния правопис, отколкото поетическото съдържание на творбите им. Затова тези поети бяха познати главно на университетската младеж, и то в рамките на учебната програма. Аз тръгнах по обратен път: без да следвам каквато и да било предварителна система, постарях се да

очистя старата френска поезия от рутината на миналото и да изтъкна от нея онова, което има трайна стойност и гледа към нас. И навярно трудът ми не е пропаднал, щом сте могли да почувствувате един поет от тринайсетия век. . .

Елюар спря в недомлъвка, погледна надясно — към другия край на бюрото, пред което бяхме седнали, и с жест на човек, който пристъпва към работа, привлече към себе си една затворена папка, която дотогава не бях забелязал. Но вместо да я разтвори, остана за миг неподвижен и като се досети за нещо пропуснато, поде отново загубената нишка на мисълта си.

— Не само по времето на Рютбюф — произнесе той със спокойна увереност в гласа, — и днес все още е опасно да се казва истината. Тя плаши не само враговете — тя плаши понякога и приятелите, защото им отнема някои приятни илюзии и ги поставя пред неочаквани затруднения. Но понеже няма поезия без истина, ако иска да остане верен на своето призвание, поетът трябва да се подготви за опасностите, които го дебнат. Той трябва не да мълчи, а да преодолява препятствията.

При тези думи Елюар замълча, посегна към папката и я разтвори с една неочаквана деловитост, която можеше да има само един смисъл: „Сега да минем към нашата работа.“ След това се обърна към мене и ласкаво попита:

— Навярно очаквате да ви покажа първите наброски от моята работа?

Поклатих глава в знак на утвърждение, като поясних, че основание за това ми бяха дали неговите писма.

— Така и предполагам. У мене обаче работите протичат по друг начин. Обикновено аз минавам през един предварителен период на узряване: обмислям, уточнявам, вживявам се и едва тогава пристъпвам към писане. Но започна ли веднъж, по-нататък вече върви сравнително бързо. Така става и със стихотворенията на Ботев. Наистина аз не съм сложил още нито ред (като всеки французин, който излиза от подстрочник, Елюар казваше не traduire, а adapter: друг е превел — той приспособява, нагажда, или по-точно слага в стихове) — не съм сложил още нито ред, но съм навлязъл много в работата и започна ли, бърже ще напредна. — При тези думи той неочаквано се спря и сякаш се изплаши, че можеше да бъде зле разбран, започна леко да се уговаря: — Задръжки, разбира се, не са изключени и по-нататък. Ето, от доста време аз се мъча да доведа до край последната си книга, но все не успявам: липсва ми една единичка дума, за да смятам ръкописа за напълно готов. Сега търся тази дума и трябва да я намеря. Главното е свършено, но все пак остава да се преодолее още едно препятствие.

И той започна да обяснява каква дума му беше необходима.

Бях много изненаден от това, което Елюар казваше — бях изненадан не от метода му на работа, а от това, че беше намерил за необходимо да ми говори за него. Имах чувството, че ми беше поверена някаква голяма тайна, която не биваше да зная, и от неочакваност не само не си позволих да задавам излишни въпроси, а дори и не слушах внимателно обясненията му. Затова никога не узнах коя беше търсената дума, но лесно беше да се досетя по-късно, че той е говорел за своята последна стихотворна книга — „Феникс“, която излезе след няколко месеца — единствената, която му беше съдено да завърши.

Незабелязал нищо от моята изненада, Елюар прелисти книгата в папката и се спря на една бяла корица, върху която с черни латински букви беше написано на френски език: „Христо Ботев. Избрани късове“ — стихове и проза, преведени и издадени у нас, които по негово искане, струва ми се, бях намерил и му бях дал за преглед. След това, като ми я посочи с поглед, за да видя за какво ставаше дума, раздвижи едрите си устни и с видима предпазливост, като че ли се плашеше да не засегне някого, бавно произнесе:

— Всеки прави това, което може. . . И освободен от бремето на една недоизказана преценка, спокойно продължи по-нататък: — Аз обаче виждам своята задача по друг начин: да се доближа колкото може повече до вътрешното своеобразие на поета, а не да подражавам на неговите прозодически особености. Навярно знаете, че без да е в практи-

ката ми, аз също имам стихове, издържани в духа на класическата метрика. . . — и той ме погледна изпитателно.

Бях чел в неговите избрани работи („Choix de poèmes“, 1951) стихотворението „Могъществото на надеждата“, писано в първите часове след смъртта на Нуш и публикувано на времето (1946) в „Летър франсез“ с псевдонима Дидие Дерош. Действително това стихотворение представлява не само мълчалива раздяла със скъпия човек, а и временна раздяла със свободния стих — дотогава единствен негов начин на поетическа изява. Затова, без да се колебае, произнесох едно кратко „да“.

— Е, добре — поде отново Елюар, — можете да ми вярвате, че за мене не е трудно да превърна в правилни стихове всичко това — и той посочи подстрочника. — Но в такъв случай ще се пожертвува нещо от същността на поезията заради един формален звуков белег, както е римата, „това бижу за пет пари“ („ce bijou d'un sou“). Вие какво ще кажете?

Този въпрос ме намери неподготвен и за момент не знаех какво да отвърна. Но бърже се окопитих и казах, че българинът е свързан много тясно с поезията на Ботев и би очаквал, естествено, да види постигнати в един превод и прозодическите особености на неговия стих. Противното би предизвикало у нас известно недоумение.

— Разбирам ви. Знам какво значи навикът, какво значи националната традиция — поде Елюар. — Ето, поради този навик и мене ме превеждат на руски в класически стихове — грижливо римувани и ритмувани. Може, наистина, и добри да са тези преводи, както ме уверяват понякога, но моите работи са писани по друг начин и не дават основание за това. А на мене Ботев ми дава основание: две от най-добрите му стихотворения са в бели неримувани стихове — и като прелисти, Елюар посочи „Хайдути“ и „На прощаване“, отстрани на които преводачът (ако не се лъжа — Александър Ликов) беше отбелязал много точно техните метрически и други особености. — Но защо ви убеждавам — вие знаете по-добре това. За мене е важно да изтъкна, че решението ми не е произволно, а намира известна опора в автора.

Беше неуместно да оспорвам или одобрявам, затова се ограничих да напомня на Елюар, че му е оказано пълно доверие и никой не е мислил да му поставя каквито и да било предварителни условия. Как ще погледне на задачата си — това е негова работа: един писател с име сам определя границите на своята отговорност. И добавих, че с думата „недоумение“ аз целех не да му окажа някаква въздействие, а просто да го предупредя за една вероятна реакция на някои литературни среди у нас.

След това Елюар пристъпи към онова, което всъщност ни беше събрало. Като запрелства бавно подстрочника, той се спираше на някои места, зачиташе се и молеше да му обясня това-онова: тук едно непознато име, там несигурна ситуация, на трето място точния смисъл на една дума или на един стих. Накрая, като избра някои пасаж, които му изглеждаха навярно по-характерни, пожела да чуе как звучат на български. Така в продължение на час и половина ние успяхме да направим бърз преглед на повечето от стихотворенията, които го бяха изправили пред някои затруднения. С това нашата първоначална работа беше приключена.

По-късно — не си спомням точно кога, но по всяка вероятност в края на 1951 или в първите дни на 1952 г., по почин пак на Елюар, ние трябваше да се видим още един път, за да изгладим и дотъкмим направеното, както той се изрази. Срещата и този път се състоя пак в неговия дом, пак в този невероятно малък работен кабинет, обкован до горе с лавини, претоварени от книги, който имаше вид на някаква интелектуалска крепост (такъв работен кабинет можах да видя по-късно само в Япония, където обаче, поради социални и демографски причини, жилищната площ е придобила една друга стойност). На тази среща Елюар се яви вече, както се казва, с пълни ръце: за изтеклите няколко седмици той беше

започнал и в общи линии беше завършил своята работа. Оставаше наистина да се уточнят само някои подробности, на които по-рано не беше обърнато внимание.

Поради естеството на моята книжовна работа, още преди да се запозная с Елюар, аз имах известно отношение към стихотворния превод. От лични наблюдения и от разговори с посветените знаех, че превеждането на поезия е филигранно изкуство, което се приближава понякога до стихотворния ребус. И това е лесно обяснимо: за да се вложиш в метриката на оригинала и да постигнеш неговото смислово-емоционално съдържание, налага се почти при всеки стих да правиш грижлив и понякога мъчителен подбор на думи, после да ги заменяш и комбинираш многократно до момента, когато решиш, че си постигнал най-голяма близост с оригинала. Още при първия досег с работата на Елюар обаче аз добих впечатление, че у него този процес не протича по същия начин. За разлика от повечето преводачи, Елюар, както и сам беше признал, насочваше цялото си внимание към предварително общуване с автора, за да го разбере и да се приближи до него по мисъл и настроение — да стигне до една възможна степен на съпреживяване. И понеже по-нататък при практическата работа следва това съпреживяване, без да се придържа строго към метрическите особености на оригинала, той беше постигнал на места, както ми се стори, една неочаквана леснина на претворяването. Разбира се, оттогава е изтекло много време и аз не съм склонен да се доверявам прекомерно на паметта си: може, мисля си, да не е точно така. Разтварям обаче ръкописа, който две години след смъртта на поета ми беше изпратен от неговата съпруга, прелиствам го още един път и се убеждавам, че съм бил прав. Повечето стихотворения в този ръкопис са постигнати сякаш на един дъх — струва ти се на места, че не са преведени, а преписвани. А там пък, където това не се е удало или е допусната някаква грешка, са зачертани цели стихове, на места и цели пасажки, за да се даде по-нататък нов тласък на стихотворния поток. Това са, ако може така да се каже, поправки в едрия план. Що се отнася обаче до стихотворното филигранство, до замяната на една дума с друга, с цел да се постигне отсянка или нагласа към метрическата схема на оригинала — нещо, което отнема много усилия на повечето преводачи, такива поправки в ръкописа има твърде малко и те очевидно са изключение в работата на поета. И все пак ние се бяхме събрали тъкмо за такова литературно „чоплене“.

Като разтвори една черна корица с гъсто написани бели листове, върху които лесно можеше да се разпознае неговият неравен почерк, Елюар започна да прелиства и спря на едно стихотворение без заглавие, което в първия момент не можах да разпозная.

— Ако следвам подстрочника — каза той, — би трябвало да озаглавя това стихотворение „Le Pèlerin“. Но за французина първото значение на тази дума е „поклонник“, а вече последващото „пътник“ или „странник“. Като я прочете отделно, читателят би се заблудил: би помислил, че става дума за поклонник на свети места. За да намалее това първо значение на думата, мисля да я съчета с „завръщане“. Какво ще кажете за заглавието „Le Retour du Pèlerin“?

Какво можеш да кажеш? В онзи момент аз се почувствувах съвсем излишен и повече за да се забвям от едно вътрешно неудобство, отколкото да изразя свое мнение, кимнах с глава в знак на съгласие. А Елюар, който сякаш това и чакаше, добави предложеното от него заглавие, подчерта го с една нервна крива линия и още по-нервно постави след него една звездичка. След това на малкото свободно място в долния край на листа постави друга звездичка и като следваше обясненията в подстрочника, написа една бележка под линия, която трябваше да свърже сюжета на стихотворението „Странник“ с нашата предосвободенска емиграция в Румъния.

Когато всичко това беше направено, Елюар запрелиства по-нататък и спря на едно друго стихотворение, което също не носеше заглавие.

— Да, ето и баладата — каза той. За миг погледът ми падна върху първите няколко стиха и разбрах, че говореше за „Пристанала“. — И тъй, поетът е пресъздал една случка от народния бит — поде той с израз на човек, който иска не толкова да сподели едно наблюдение, колкото да си спомни нещо казано по-рано. — Това е отвлечение на мома с цел

за женитба. . . — И побърза да добави: — Отвлечане, но с нейно съгласие („Точно така“ — потвърдих аз). Предизвикано от едно изразено или предполагаемо несъгласие на родителите („Да“). На френски обаче всичко това не може да се изрази с една дума, затова по неволя трябва да се предаде описателно. — И като взе отново перодръжката, написа едно заглавие, което поради липса на съответното деепричастие, на български става още по-описателно: „Отвлечане на мома с нейно съгласие“ или нещо приблизително („Rapt d'une Jeune Fille Consentante“).

След това Елюар се върна назад и спря там, където най-малко можеше да се очаква: на „Хаджи Димитър“.

— Не мога да се съглася с дадената транскрипция на името Димитър — каза той (поради липса на съответен звук във френски език, преводачът беше заменил „ъ“ с „а“). — Това „ар“ накрая води към асоциации, които звучат унищително, и не е подходящо. — Тук, за да покрепи мисълта си, той изброн няколко думи: *chauffard, pochard, clochard*. — Затова замених „а“ с „e“ (*tère*). Много ли съм се отдалечил от българското произношение?

Обясних, че и двете транскрипции са еднакво неточни. Става дума за един звук, който изобщо не съществува на френски език. И като търсех успоредници, добавих, че този звук е близък на английското „u“ в думи като *but* и *cut*. Елюар се заинтересува, пожела да му произнесе няколко пъти името Димитър и накрая уверено каза, че най-добре ще бъде окончателно да се изпише с *t-r-e* (*Dimitre*). Вместо обаче да нанесе поправка в своя текст, както очаквах, той се сепна, сякаш беше забравил нещо много съществено, произнесе с лека припряност: „Впрочем, да се заемем с по-важното“ и като се върна с два листа назад, спря пред едно стихотворение, което носеше неочакваното заглавие „Буря“. Направи ми впечатление, че тук беше работено с пишуща машина и зачертаванията бяха много повече, отколкото в останалата част на ръкописа.

— Да не говорим за заглавието — каза Елюар. — „Зададе се облак тъмен“ ни въвежда в действието, но не засяга същественото в него. А същественото тук е бурята в природата и в душата на стария войвода. Затова мисля, че „Буря“ трябва и да остане. Но обяснете, моля ви, наистина ли в това стихотворение разговорът се води между дядо и внук? Тук има нещо, което не може да се разбере и което ме смущава — и той посочи съответното място в подстрочника.

В първия момент аз не можах да разбера за каква трудност беше реч. Но като съсредоточих за минута вниманието си в превода, където думата „дядо“ („Кажи, дядо“, „Зашо, дядо“) беше преведена буквално (*grand-père*), отведнъж се сетих какво беше предизвикало объркване.

— Грешката е наша — казах аз полушеговито и полувиновно. — Работата е там, че на български, за разлика от френски език, „дядо“ може да бъде не само бащата на нашите родители, а и всеки друг стар човек. Тук, разбира се, разговарят не дядо и внук.

Елюар трепна и ме погледна с учудване, както гледат хората, когато разберат, че очакваната от тях опасност е въобразяема. „Така ли било?“ — питаше той с очи, готов да укори по-скоро себе си. След това, като се обърна към съседната стая, където нашите съпруги разговаряха (този път бяхме поканени на обяд семейно), високо извика:

— *Dominique, Dominique, ça y est* (Доминика, Доминика, свършено).

Съпругата на поета откряна вратата, показа се, без да влиза и мълчаливо попита какво се беше случило.

— Свършено, свършено — повтори Елюар, като я гледаше и сочеше с ръка към своя ръкопис.

Тя леко притвори клепки с видимо усилие да си спомни нещо, което случайно беше забравила, окопоти се още на момента и като произнесе едно чевръсто „Много добре“, повторено два пъти, се оттегли обратно в стаята. Очевидно те бяха говорили за стихотворението, бяха се мъчили да открият затуления му смисъл и сега един намек и един жест бяха достатъчни да се разбере за какво ставаше дума.

Когато вратата се затвори, Елюар се наведе отново над ръкописа, начерта с мастило една-две стрелки, за да посочи мястото на някои преработени по-рано куплети и се зае с поправянето на погрешно преведените думи. Така върху хаотично нашарения бял лист се появиха нови зачертавания и „дядо“ щастливо стана „старче“, за да се отстрани една досадна двусмислица в превода.

След всичко това, което наистина се оказа най-важното, Елюар запрелиства отново своя ръкопис вече не толкова да ме пита, колкото да сподели с мене някои забелязани особености. Спомням си, че той се спря покрай другото на двата стиха — „Наближи я — с пушка гръмна“ и „Я надуй, дядо, кавала“. На френски, обясняваше той, радостта не се изразявала с гръмване и буквалният превод щял да остане неразбран за читателя, а, от друга страна, думата „надува“ не била синоним на „свири“ дори за един духов инструмент и същевременно не могла да изрази необходимото начално действие, както се налага от оригинала. Затова той се бил принудил да потърси едно съвсем свободно предаване на авторския текст — другото било безсмислено.

При тези думи Елюар прелисти още един лист от ръкописа и отново попадна на „Хаджи Димитър“.

— Миналия път ние разговаряхме за стиха „И певци песни за него пеят. . .“ Ето още една трудност. . . — произнесе той малко провлечено и като се оживи, додаде: — Когато бях на Грамос, андартите ме наричаха певец. Да, но на френски това не върви добре. А отгоре на всичко има и нещо друго: нашата дума „песен“ (chant) е тежка и неблагозвучна. Лошо е да се повтори, още повече да се потрети: певци, песни, пеят. Това ще бъде много грозно, затова ще се постарая да намеря и тук друго разрешение.

Вместо обаче да каже какво беше намислил, Елюар неочаквано замълча и дори направи жест да затвори корицата. По всичко личеше, че след като се беше позовал на казаното за известния стих, той нямаше какво повече да добави и смяташе разговора за приключен. Но тук вече ми беше невъзможно да го следвам. Тласнат назад, аз се сетих за нещо забравено, което наостри моето любопитство, и вместо да отговарям, както беше до този момент, за първи път взех почин за един въпрос.

При нашата предишна среща беше станало ясно, че някои речникови особености в поезията на Ботев трудно могат да се предадат на френски език. Това бяха главно някои характерни понятия, свързани пряко или косвено с турското политическо господство в България. Като имах предвид, че тези понятия носят лъжа на една полуфеодална действителност, аз изказах мнение някои от тях да се обозначат с думи, които имат ориенталско звучение. Елюар обаче посрещна това предложение много съдържано и съвсем неочаквано каза:

— За жалост, във френски език няма ориентализми.

— Как е възможно? — не успях да се съдържа аз. — Няма дори и тук? — попитах учудено и посочих едно многотомно френско издание на източни приказки, което беше запълнило цяла лавица пред писмената маса на поета.

— Не, няма — повтори той. И след това някак по-примирително добави: — Оставете, ще помисля.

И ето, сега, когато неволно се връщаме към нашата предишна среща, аз не можах да не попитам поета как беше предал тези думи. Вместо обаче да ми отговори направо, той разтвори още един път своя ръкопис, спря на „Хайдутите“ и като прескочи пролога, сложи пръст на първата част:

— Ето, вижте: запазих повечето от тях. Така може би е по-добре.

И наистина вместо да търси ориентализми по литературен път, той беше предпочел да се придържа към някои речникови особености на оригинала. Така благодарение на него за първи път в един френски текст прозвучаха такива думи като „хайдук“, „дружина“, „войвода“, „хоро“, „сердар“, „чорбаджия“ и някои други. Дали тези думи, в повечето случаи обяснени под линия, можеха да се подемат и да добият признание — не бях в състояние да твърдя, не съм сигурен и днес. За мене обаче беше много по-важно нещо друго: че

погът и тук беше погледнал на своята работа с очите на творец — да се ползува не само от готовите словесни форми, а да създава и нови, когато това се наложи от естеството на поставената литературна задача.

Като завършихме нашия разговор върху превода и се канехме да минем в съседната стая, някак покрай другото Елюар спомена нещо и за издаването на бъдещата книга. Той бил говорил вече с Елза Триоле, която по онова време заемаше отговорна длъжност във „Френски обединени издатели“, и получил нейното съгласие. Всичко това много добре, но сега трябвало да се помисли и за предговора към книгата, който да представи поета на френския читател. Така в един момент, когато всичко изглеждаше към своя край, ние се изправихме почти изневиделица пред една забравена трудност.

Разбира се, въпросът за предговора не възникваше пред нас за първи път. По този въпрос ние бяхме говорили и по-рано, бяхме се разбрали, но сега трябваше да се мине към неговото практическо-осъществяване. Необходимо беше да се намери такъв автор, който да има отношение към българската култура и същевременно да представлява име за френския читател. И Елюар започна мислено да търси, опита се дори да назове имена, но по една или друга причина, още неизрекъл, бързо се отказваше. Накрая, след няколко напрегнати минути на безплодно дирене, той се обърна към мене с някакво внезапно прояснение в лицето и не толкова да вземе моето мнение, колкото да преодолее една своя вътрешна задръжка, предупредително попита:

— А защо е необходимо да се търси специален предговор? Навярно знаете, че Елза е писала вече за вашия поет — защо да не използваме нейния текст? Не се съмнявам, че тя ще се съгласи.

Действително, няколко години по-рано, след едно посещение в България, Елза Триоле беше отпечтала в „Летър Франсез“ една обширна статия върху живота и революционната дейност на Ботев. В онзи момент аз не можех да си спомня подробности, но знаех много добре, че за написването на тази статия, с която се отбелязваше стогодишнината от рождението на поета, тя се беше ползвала от някои сериозни източници на руски и дори на български език. Очевидно това беше търсеният човек, който съчетаваше знанието с литературното име. Затова с чувство на облекчение аз казах на Елюар, че предложението му беше много уместно. Така този въпрос, който в първия момент ме смути, се оказа много по-лесен за разрешение, отколкото бях предположил. С това всичко беше уточнено и ние можехме вече да се оттеглим.

6

Няколко седмици след тази среща аз научих от вестниците, че Елюар беше отпътувал за Москва с един от правнуците на Виктор Юго — Жан Юго, да вземе участие в тържествата по случай сто и петдесетгодишнината от рождението на големия писател (февруари 1952). По-късно, наскоро след завръщането си оттам, той ми се обади по телефона да ми съобщи, че бил завършил напълно своята работа и вече предал ръкописа на издателството. Здравословни причини обаче му налагали този път да замине на юг по-рано от друга година, затова нямал възможност да следи отблизо публикуването на книгата. И като каза, че щели да отсъствуват от Париж до есента, добави, че той и съпругата му щели да бъдат много радостни, ако ги посетим през това време, за да ни покажат красотите на френската Ривиера. Не ще и дума, аз бях поласкан от това внимание, но понеже не бях подготвен за него, дадох уклончив отговор: решението ни ще зависи от някои обстоятелства, които в момента не можеха да се предвидят.

Не бяха се минали и две седмици от нашия телефонен разговор и в легацията се получи покана до Елюар за едно посещение в България през лятото, този път вече от Съюза на българските писатели. Моя задача беше да му препратя тази покана и да го помоля за отговор. Заедно с това служебно задължение обаче в писмото си добавях, че нашето отиване на юг беше невъзможно, но за нас ще е не по-малко удовлетворение едно тяхно повторно оти-

ване в България. Няколко дни след това се получи и отговорът (той носи дата: Сен-Тропе, 24 май 1952). С присъщата си деликатност Елюар молеше да го извиня пред българските писатели, че неговото здраве не му позволявало в момента „голямо пътуване“ („déplacement important“), поради което по необходимост се налагало да отклони отправената им покана. Същевременно той не беше забравил да изкаже съжаление и за това, че ние също бяхме лишени от възможността да им гостуваме в Сен-Тропе. Но Елюар, за когото едно поето задължение значеше винаги много нещо, беше намерил още един повод да се върне към деловите въпроси от литературно естество. „Желая също да ви помоля — пишеше той — да се осведомите от „Обединените издатели“ в какво състояние се намира изданието на Ботев. Елиза Триоле, която срещнах преди известно време, ме увери, че неговото съставяне било в ход. Но и за издателите важи същото, което важи и за авторите: мисля, че би било добре да се подтикват. Тъй като не съм в Париж, на мене ми е мъчно да го правя.“ И добавяше: „Аз се наех да дам голям подбор от тези преводи на „Паралел сенкант“. Но бавя тази публикация, тъй като предпочитам да я направя в „Летър френсез“ в момента, когато книгата излезе, стига този момент да е близък.“

Не стана нужда обаче от моето подтикване: наскоро след писмото на Елюар, не знам по чие внушение, издателството ми изпрати шпалти от първите коли на книгата, които съдържаха предговора на Елиза Триоле. Беше ми предоставено да го прегледам и в случай на необходимост да внеса в него някои изменения. Затова този път го прочетох по-внимателно и за мое учудване, открих в него неща, които по-рано не бях забелязал.

Елиза Триоле беше положила усилия да се запознае отблизо с историческите факти и беше успяла да пресъздаде твърде вярно главните моменти от биографията на Ботев. В една точка обаче, неизвестно как, тя беше се поддала на някаква подслушана легенда: свързваше приготовленията за въстание във Враца преди завземането на „Радецки“ с някакво заседание на комитета в Рилския манастир и с въоръжен поход из окръга начело с някакъв рилски монах на име Дионисий. Да отстраня тази небивала романтическа история, като съкратя съответния пасаж — не беше много трудно, но то означаваше да отпадне от предговора и едно великолепно описание на манастира, което беше дадено като неразделна част от този пасаж. А тъкмо това не ми изглеждаше оправдано: за чуждия читател такова описание има много по-голямо значение от една историческа подробност, която е въвн от неговите преки литературни интереси. Освен това, мислех си аз, една видна писателка като Елиза Триоле, която за първи път изнася на френски език много факти от живота и дейността на нашия поет, може да понесе отговорност за една неточност, която пряко не се отнася до него — такива неточности са много често явление, когато човек пише за чужда литература. Така след кратко колебание аз реших да не се възползвам от даденото ми право и върнах шпалтите, без да отстраня грешката.

Не бих могъл да кажа, а нямам възможност и да проверя, дали Елюар успя да публикува част от своите преводи в периодическите издания, както ми беше писал. Тъй или иначе, през лятото книгата излезе и аз имах възможност да я прелистя и да ѝ се порадвам като на своя книга. Поради заетост обаче, в онзи момент аз не намерих сгода да я прочета и обгледам по-подробно. Дълго се каних, много пъти отлагах и успях да направя това едвам няколко години по-късно. Но тъкмо това закъснение, за което се укорявах, се оказа накрая едно предимство: като сравнявах печатния текст с ръкописа, който имах вече на ръка, аз забелязах някои промени, които ми дадоха възможност още един път да надзърна в литературната работа на поета.

Противно на онова, което можеше да се очаква, Елюар не беше се задоволил с направените по-рано уточнения. След нашата предишна среща — навярно когато е преглеждал чистия екземпляр, предназначен за печатницата — той се беше върнал към онези на пръв поглед дребни неща, на които се бяхме спирали и някои от които, необяснимо защо, тогава не пожела да поправи. Така в окончателния текст беше подобрена и транскрипцията на някои думи, за които бяхме говорили, и някои отделни стихове, които му бяха създали особени затруднения. Например, за да избегне неприемливото за френската фонетика повто-

рение на близки по корен думи в знаменития стих „и певци песни за него пеят. . .“, от което се оплакваше, освен думата „певци“, която още от начало беше предал с „поети“, впоследствие той беше нанесъл и друга поправка: беше заменил „пеят“ със „славят“. По такъв начин, без да направи каквото и да било отклонение от смисъла на оригинала, този стих беше добил друг вид, по-близък до неговите изисквания („Que les poètes le célèbrent dans leurs chants“). Много по-характерна беше обаче друга една поправка в стихотворението „Зададе се облак тъмен“ — това, че от него неочаквано беше отпаднал целият девети куплет („Ти ще видиш там набити. . .“ и пр.). Първоначално, когато прелистих отпечатаната вече книга, аз не забелязах тази промяна, но и да я бях забелязал, щях да я отдам на някаква неволна грешка. Сега обаче виждам, че този куплет е зачертан и в ръкописа и за грешка вече не може и да се мисли. Очевидно Елюар е решил да го съкрати по-късно, след нашето съвместно обглеждане, когато е готвел чистия текст за печатницата (в противен случай не би пропуснал да сподели с мене своето намерение). Ако се съди от една дума („plaisamment“), която намирам сега в бялото поле срещу изхвърления куплет, добавена очевидно за да изрази едно отношение, може да се предположи, че той е бил смутен от натуралистично-избронтелния характер на тези стихове и с тяхното отстраняване е целел да постигне по-голяма композиционна завършеност на стихотворението. Тази и другите допълнителни поправки показват, че като е продължил да се придържа към принципа на свободното тълкуване, който дава възможност да се насочи вниманието повече към образно-емоционалното съдържание, отколкото към словесната черупка на творбата, поетът не е престанал и до последния момент да се отнася към своята работа с творческа заинтересованост. Благодарение на това той се е върнал към нея още един път и е успял да внесе някои подобрения дори и в окончателния текст, предназначен за чисто техническо ползуване.

Както и да е, мисля, че моите опасения не се оказаха съвсем неоснователни. От разговорите, които имах по-късно с някои български интелектуалци, аз се убедих, че преводите на Елюар не бяха оценени достатъчно. И това, струва ми се, трябва да се отдаде не толкова на едно непосредствено вникване в неговата работа, колкото на тяхната робска привързаност към навика: защо се е получило това или онова отклонение от прозодическите особености на оригинала. Забравя се, че преводът се прави за онези, които нямат достъп до един чужд автор, в случая за френския читател. А французите, доколкото знам, приеха преводите на Елюар и ги оцениха твърде високо. Не случайно, като взе повод от излязлата книга, видният литературен критик Жан Марсьонак писа, че те са една „удивителна сполука“ („étonnante réussite“). Една сполука, бих добавил аз, която чрез словото свързва нашия поет не само литературно, а и морално с едно от най-големите и най-чисти имена на френската поезия.

7

Няколко месеца по-късно аз имах случай да се срещна с Елюар още веднъж, този път вече поради една причина от малко по-друго естество.

След няколкогодишен престой в Париж, където научих много неща, но заедно с това загубих и много време в служебни записки, беше настъпил най-последният момент на моето завръщане. И както става в такива случаи, предстоеше да се сбогувам със своите близки и познати, между които, разбира се, и с Пол Елюар. За беда, в продължение вече на доста време Елюар беше задържан отново на легло от едно сърдечно заболяване и здравето му, както казваха, този път вдъхвало сериозни безпокойства (той отсъствуваше и от годишната продажба на книги в Зимния колодром, където щандът му беше застъпен от Ив Монтан и Симона Синьоре). Затова, примирил се с мисълта, че не беше възможно да го видя, аз позвъних в къщи му с намерение да изпълня своя дълг на учтивост, и така попаднах на госпожа Елюар. Не знам защо обаче, навярно защото се стараех да не дам израз на безпокойство, аз ѝ заговорих най-напред за онова, което в случая нямаше почти никакво значение. Благодарих за книгата на Гастон Парис върху Франсоа Вийон, която ми бяха

дали за послужване, казах, че на следния ден ще им я изпратя и някак покрай другото попитах за състоянието на болния. Като получих отговор, че върви „към подобрене“, съобщих ѝ за моето отзоваване и я помолих да ме извини пред поета, че поради създадените обстоятелства не можех да се сбогувам лично с него. Малко изненадана, госпожа Елюар отведнъж промени тона на разговора и каза, че обстоятелствата не били пречка за това. После с една сигурност в гласа, която не оставаше никакво място за колебание, тя ме увери, че едно приятелско посещение при Елюар след дългите дни на принудителна самота, щяло малко да го развлече, и накрая, сякаш се бяхме вече уговорили, неочаквано додаде, че щели да ме чакат същия ден привечер. Нямаше какво — колкото и да ми беше неудобно, трябваше да отстъпя пред настойчивостта. Така, противно на моите предположения, през онзи намръщен ноемврийски ден аз поех още веднъж познатия път към Шарантон.

Заварих Елюар да лежи по гръб върху кушетката при същата обстановка, в същата онази стая, където го бях видял две години по-рано. Лицето му беше озарено от мека усмивка, в очите му, както някога, проблясваха пламъчета на доброта и само едно нещо под-сказваше за промяна: подсилената бледост на лицето му. Но когато заговорихме, той се оживи и страните му, както ми се стори, започнаха бавно да си възвръщат нормалния цвят.

Макар починът за това посещение да не беше мой, аз имах чувството на натурник и първите думи, които произнесох при влизането си, бяха думи на извинение. Госпожа Елюар обаче веднага се намеси и настоя да не се извинявам — всичко било по нейно настояване.

— Не се безпокойте, седнете. Пол наистина се чувствава добре. Тези дни той дори преглежда и коректури — каза тя и струва ми се, произнесе някакво заглавие. (По-късно разбрах, че е говорела за лирическата поема „Замъкът на бедните“ — последната негова творба, която се появи наскоро след това в списание „Кайе дю Сюд“.)

И ние седнахме. Каквото обаче и да ми казваше госпожа Елюар, аз виждах, че моментът не беше много подходящ за посещение. Затова, като нямаше какво друго да сторя, реших в себе си поне да не се застоявам. Но този път не някой друг, а самият Елюар не пожела да се съобрази с моето намерение. Подел един разговор, който на пръв поглед не предлагаше нещо особено, той се увлече постепенно от своите несподелени мисли и като отбиваше с лек жест моите няколкократно понечвания да стана, ме задържа при себе си твърде дълго — с едно учудващо пренебрежение към условностите на лечебния режим, на което е способен само роденият поет, повече от всички други хора неподготвен за практическите изисквания на живота.

Човек е устроен така, че обикновено се занимава най-много с онова, което засяга отблизо неговото съществуване. Съвсем естествено е тогава болният да говори за своите болести — нещо, което наблюдаваме почти всекидневно. Не беше така обаче с Елюар. И не е трудно да се разбере защо: защото неговото съзнание, отзивчиво към съдбата на другите, беше заето с нещо, което му изглеждаше по-важно от грижата за неговата съдба, за неговото лично благополучие.

Понеже знаеше вече за моето отзоваване, Елюар намери повод да се върне към спомена за България и навърно повече от любезност, отколкото от желание да каже нещо пропуснато, напомни за някои свои впечатления от нашата страна, които общо взето ми бяха вече известни. След това, като поде книгата на Гастон Парис, която му бях донесъл (страстен библиофил, Елюар си беше набавил първото издание: „François Villon“, 1901), той заговори със съдържано увлечение за Франсоа Вийон, този „човечен и популярен“ гений, останал за пет столетия един от най-съвременните поети на Франция, за когото не случайно, заедно с Шарл Орлеански и Ронсар, беше отредил най-много място в своята „Първа жива антология на поезията от миналото“. И не знам как, от този клетник на залязващото средновековие разговорът незабелязано мина към други двама клетници от наше време — към Етел и Юлиус Розенберг, чиято съдба по онова време занимаваше съвестите на човечеството.

Месец по-рано Върховният съд на Съединените щати беше отхвърлил молбата на злощастните съпрузи за ревизиране на процеса срещу тях и присъдата на съдията Кауфман всеки момент можеше да ги отведе на електрическия стол. Обладан от тревога за двамата

невинни, няколко дни преди нашата среща Елюар беше вдигнал глас в тяхна защита, без да се вслуша в багоразумните внушения на лекарите. С цялата си страст на поет той беше превърнал съдбата на осъдените в своя лична съдба. За него не ставаше дума вече да се спасят само две човешки същества — това беше първото, но не и единственото: за него, както сам се изрази тогава, ставаше дума за нещо много по-важно — да се спаси моралният престиж на човечеството. Затова името на съпрузите Розенберг му действа като шок: видях, че по лицето му премина сянка и добротата внезапно отстъпи място на някакъв прилив от ярост, който поради обстоятелствата се мъчеше да обуздае — ярост, каквато до онзи момент бях доловил само в някои отделни места на неговата поезия.

След толкова години на мене ми е невъзможно вече да проследя подробно криволичите, по които ме преведе по-нататък мисълта на Елюар. Но и до днес не можа да се изличи от паметта ми една подробност, която ми се натрапва всеки път, когато се върна мислено към нашата среща.

Като говорехме, по едно време Елюар се сепна неочаквано и с изражение на човек, който е пропуснал нещо съществено, каза, че наскоро бил получил писмо от някакъв млад човек в България, който го питал нещо или го молел за някаква услуга — забравих какво точно. След това, като протегна ръка към лавицата до него, взе от там един плик и бавно прочете името и адреса на подателя.

— За жалост, както виждате, не ще ми е възможно да му отговоря — произнесе той с тон на извинение. — Ако не ви затруднява особено, бих ви помолил да ме извините пред този ваш съотечественик.

По-късно четох във вестник „Юманите“, че болестта не била отнела нищо от любезността и умствената бистрота на Елюар. И това е вярно. Но аз ще добавя, че тя не беше му отнела нищо и от вниманието към околните. Този „съзидател на светлина“, както го нарекоха някъде, който цял живот се беше стремил „от хоризонта на един човек към хоризонта на всички“, дори и в най-тежките моменти на своя живот не преставаше да мисли за хората. Той обграждаше с внимание големи и малки, близки и далечни — и това можеха да бъдат един път жертви на злото, за които беше възроптала съвестта на човечеството, друг път най-обикновени хора от народа, с които случайността го беше свързала някога.

Когато станах да си отивам, над Париж беше започнал да се спуска сив вечерен здрач. Този път Елюар не ме задържа, но вместо да ми протегне ръка, привлече към себе си две книги, приготвени очевидно от по-рано, взе от масичката перодържката си и с привычно движение на ръката, което правеше намерението му съвсем ясно, отметна корицата на една от тях и започна да пише на първата ѝ страница (стори ми се, че този път ръката му трепереше повече от обикновено). След това направи същото и с втората и ги подаде на жена си, като посочи с пръст в една от тях. Госпожа Елюар, която стоеше на стола до него, пое книгите, подписа се там, където ѝ беше посочено, и на свой ред ги подаде на мене. Когато всичко това приключи, аз започнах да се ръкувам и в желанието си да кажа нещо подходящо, пожелах да се видим следната година в София. Елюар ме последва в желанието, призова още един път спомена за България, и замълча с вид на уморен човек. Неочаквано настъпи онзи момент на безмълвна раздяла, почти неизбежен в такива случаи, когато ти се струва, че думите се опразват от съдържание и мигновението се превръща във вечност: стоиш и не знаеш какво да кажеш. И ето че тъкмо тук, ръководена от своя безпогрешен усет за деликатност, се намеси госпожа Елюар.

— Тъжно. . . — произнесе тя, без да довърши и с тази дума не само запълни празнината, а и най-точно определи създаденото състояние. — Намирам, че дипломатическата професия е тъжна. Запознават се с хора, сближават се и след няколко години ги напускат за винаги. . .

Отвърнах, че съдбата ме е свързала на шега с една професия, която не е моя, и в бъдеще сигурно не ще имам чести случаи да изпитвам нейните неудобства. След това погледнах още веднъж към Елюар, кимнах за сбогом и напуснах стаята, обзет от тягостното чувство, че губех нещо невъзвратно. Съпругата на поета, която ме съпровождаше, навярно беше

почувствувала това и когато да прекрача прага на апартамента, се опита още един път да внесе в раздялата лъх на сърдечност.

— Ако е трудно да се видим — каза тя, — можем поне да обменим децата си за един месец. Моята дъщеря би се радвала да прекара една лятна ваканция в България. А навярно и вашият син не би се отказал да види отново Париж. . .

Като се прибрах, първата ми работа беше да разгърна книгите, които Елюар ми беше подарил. Едната от тях се оказа стихосбирката „Феникс“, издадена още предната година, богато илюстрирана с рисунки от Валентина Юго — стихосбирка, която ми беше вече известна. Тя съдържаше едно посвещение в знак на сърдечен спомен за мене и жена ми, два подписа отдолу и дата: 17 ноември 1952. Другата беше току-що излезлият първи том от знаменитата по-късно „Антология на изказвания върху изкуството“. Тя също съдържаше посвещение, но без дата и само с подписа на поета. Това беше някаква лаконична мъжка раздяла, в която, както става обикновено в поезията на Елюар, простите и дори банални думи звучат вече като стих: „На Борис Делчев, който ще отнесе в своята хубава страна маса приятелство от маса французи.“

Макар да минаха оттогава много години, всеки път, когато попадна на тези редове, неволно си спомням думите, които Алиса Арвелер произнесе няколко дни по-късно, след като непоправимото беше вече настъпило. „Между хилядите очарования — казваше видната преводачка и почитателка на поета, — Пол Елюар обладаваше и чара на посвещението.“ В бързината си обаче тя беше пропуснала да каже от де идеше това очарование: от туй, че дори в посвещението той остана верен на себе си — дори чрез тях той се мъчеше да установи духовна връзка с човека.

Спомням си, че на другия ден след сбогуването с Елюар ми предстоеше служебна среща с Пиер Сегерс. Поет и издател на поезия едновременно, Пиер Сегерс беше приел моето предложение да пусне едно томче стихотворения от Вапцаров в своята поредица „Около света“ и вече ми беше предал за преглед последните коректури от книгата. Но тъкмо в дните преди моето отпътуване, когато всичко беше приключено, той пожела да се видим за последно уточняване на някакви допълнителни подробности. Аз приех и както бяхме уговорили, го чаках за единайсет часа. Ненадейно обаче, малко преди уреченото време Сегерс ми се обади по телефона и с някаква непонятна тревога в гласа, без дори да се извини, каза, че не могъл да дойде.

— Отивам в радиото — говореше той на пресекулки и с леко задъхване на уморен човек. — Имам предаване за Елюар. Случаят, както знаете, е изключителен. . .

Не разбрах кое беше наложило едно неочаквано бързо предаване, но възбудата на Сегерс ме изпълни с някакви смътни предчувствия, които се мъчех да отгласна от себе си като абсурдни. И трябваше да съм изразил по някакъв начин своето тревожно учудване, защото след две-три необикновено дълги секунди, през които думите отстъпиха място на недомълъките, той се обади още веднъж, вече и сам учуден:

— Но наистина ли не знаете? Тази сутрин е починал нашият приятел Елюар.

Стори ми се за миг, че някой си правеше лоша шега с мене.

— Не може да бъде — възразих аз, като се мъчех да се отбранявам от някакъв невидим противник. — Снощи бях при него.

— Може, уви, може — каза Сегерс с мъчително примирение. — Напусна ни най-братското същество („l'être le plus fraternel“), което съм срещал някога. Сега отивам да споделя скръбта си със слушателите.

Протегнах ръка и бавно положих слушалката, безсилен пред непоправимото, което беше станало. Необходима ми беше една минута, за да се съсредоточа и да излезе от внезапното вцепенение. Когато тази безкрайна минута изтече, затичах се надолу, качих се на колата и помолих шофьора да кара бърже към Шарантон. Миг — и отново се зареждат познатите улици и познатите квартали. Този път обаче-веселата врява не достига до мене и Париж, потънал в есенна влага, ми изглежда някакъв лабиринт от безплътни сиви сенки, намръщен и неизбродим едновременно. Изпитвам усещането, че разстоянията са се удъл-

жили и пътуването ни трае непоносимо дълго. Най-после стигаме. Слизам бърже от колата, крача опипом по дървените стълби и механично посягам към електрическото копче. Чува се звън, вратата се отваря от някаква непозната и миг след това пред мене застава госпожа Елюар — с черни кръгове около очите и с израз на овладяна тиха скръб, на каквато са способни само съсредоточените мислещи хора. Влизам в коридора, поднасям съболезнованията си, но ми се струва, че не казвам това, което е необходимо в такива случаи, и отведнъж ме обладава някакво мъчително стеснение от моята непохватност. . .

Макар и съкрушена от голямата загуба, госпожа Елюар показва удивително самообладание. Тя ме заговаря, изброява лицата, които са се притекли веднага след узнаване на тъжната новина, между които аз запомням само името на Арагон, и през широко отворената врата ме въвежда в същата стая, където бяхме и предния ден. Мъртвият Елюар лежи там, където легеше и живият, но проснат в цял ръст по гръб, без завивка и облечен в тъмно-кафяв костюм. Той изглежда на заспал и ми се струва, че всеки момент може да отвори очи, да се усмихне и заприказва. Но чудото не става — остава само илюзията на живите, които не могат да се примирят с мисълта за безвъзвратната загуба.

След едноминутно мълчание аз се оттеглям обратно в коридора и се приближавам към госпожа Елюар. Безмълвието ме гнети и питам почти машинално как е приключил предишният ден, как е настъпила смъртта. Госпожа Елюар споменава името на един художник, който ги посетил вечерта, след което заминаване, казва, че през цялото време болният бил в много добро настроение и добавя, че смъртта настъпила неочаквано сутринта, след добър сън, и не била съпроводена с никакви страдания — нещо, което било за нея малка утеха в скръбта. След това на свой ред тя ме пита кога заминавам и дали ще имам възможност да присъствувам на погребението. Отговарям, че се чувствавам морално задължен към паметта на Елюар и отлагам заминаването си с няколко дни. При тези думи звънецът леко изстена, някакви непознати хора започнаха да влизат и аз побързах да се сбогувам.

Два дни по-късно тялото на Елюар беше изложено в Дома на френската мисъл, където под звуците на „Орфео“ от Монтеверди пред него с бавна стъпка премина цветът на интелектуална Франция. За жалост, зает с някои неотложни грижи, които поглъщаха последните часове от престоя ми в Париж, аз бях лишен от възможността да присъствувам на тази вълнуваща раздяла с големия поет. Оставаше ми една друга възможност: да взема участие в траурното шествие от седалището на „Юманите“ до гробищата „Пер-Лашез“, което беше определено за следния ден. Но тука пък се яви една пречка от друго естество, която предварително никой не можеше да предвиди.

Нека си спомним, че още твърде рано, преди да заглъхне нихилистическият бунт на сюрреализма, Елюар беше предугадал посоките към бъдещето и в своята „Критика на поезията“ произнесе присъда над миналото със знаменитите два стиха: „Ясно, аз мразя царството на буржоата, царството на фантетата и поповете.“ Десет години по-късно, в трагичните дни на съпротивата, той се приобщи за винаги към работническата класа и стана поборник за нов свободен свят — свят без потисници и без господари. Затова неговият неочакван край причини не само скръб — той възбуди и потулената ненавист на отrenchените. И те се постараха да си отмъстят: траурното шествие беше забранено и тялото на поета беше откарано до гробищата под полицейски надзор. Трябваше да се предотврати една публична проява, която заплашваше да се превърне в открито съчувствие към политическите идеи на покойника. Но усърдието на префекта Бейло не се оказа особено ефикасно: и сега, както много пъти преди това, Париж не пожела да се примири с произвола и намери начин да изрази чувствата си на признателност към поета, който в мрачните дни на окупацията поддържаше неговата воля за свобода.

Връщам се мислено към онзи мразовит съботен следобед на 22 ноември 1952 година. Виждам като да е било вчера безчетното множество хора, които изпълниха булевард „Менилмонтан“ и площада пред главния вход на „Пер-Лашез“, за да се вляят в траурния митинг под бдителния поглед на полицейската охрана. Спомням си как след словата на Веркор, Арагон и другите оратори тази човешка маса се раздвижи, навлезе в гробищата и бавно се

зайкачва нагоре покрай западния зид — търпелива, съсредоточена, изпълнена със скръб и някакво особено чувство на достойнство. Тя отиваше да засвидетелствува привързаността си към поета и да потвърди със своето присъствие, против волята на управляващите, че любовта на хората е по-силна от ненавистта и злопаметството на властниците.

Когато тялото на Елюар беше положено в гроба (в гроба на Жан-Ришар Блок — друг един поборник на честта) и тълпата се раздвижи в обратна посока, този път аз не побързах да се влея в човешкия поток. Вместо това, заобиколих нагоре по леко заснежените пътеки, последван от моята жена и моя десетгодишен син, спуснах се по извитата алея покрай гроба на Балзак и спрях за няколко минути на главния вход, до още невдигнатата трибуна, да погледам тълпата, която напираше вече към изхода. Сега вече имах възможност по-отблизо да видя онова, което ми беше направило впечатление още в първия момент: редом до световно известните писатели, художници и политически лица, които човек лесно можеше да разпознае, вървяха неизвестни граждани, обикновени труженици на физическия и умствен труд — една поразително пъстра гледка, каквато не се наблюдава всеки ден. Такова множество и такова разнообразие от хора бях виждал да минава оттук само в дните, когато Париж идваше да се поклони горе пред стената на комунарите. И това множество, също както и онова от 18 март, беше дошло не да плаче и тръпне пред смъртта, а да отдаде дължимото на един безсмъртен, който по примера на мъчениците от Комуната, вещаеше неуморно утрешния ден. То беше дошло да почерпи упование от поета и човека, който цял живот насърчаваше към сближаване своите себеподобни и беше изразил земната си мисия с тези прости, но всеизразителни думи: „Готов съм на всичко за бъдещето на всички“.

Няколко дни по-късно аз напуснах Париж и скоро потънах в една сфера на други мисли и възмущения. Бавно, но неумолимо времето започна да изличава от паметта ми хората, които бях срещал, и събитията, които бях преживял някога. За щастие, непокътнат остана само споменът ми за Пол Елюар. И ето, след толкова години, днес аз се връщам отново към него и с благодарност още веднъж мисля за човека, който ми повери някоя от своите възмущения и в последните часове преди смъртта си призова пред мене спомена за България.

ЧЕТИРИ ПИСМА НА ПОЛ ЕЛЮАР

В моя мемоарен очерк „Срещи и разговори с Пол Елюар“, поместен в този брой на „Литературна мисъл“, аз говоря твърде подробно за познанството си с френския поет, като споменавам и за нашата приятелска преписка с него. По повод на това, като си давам сметка, че и най-малкият факт от живота на големия човек има стойност за неговата биография, а оттам и за културата изобщо, аз реших, че ще бъде полезно да публикувам няколко негови писма, които пазя в моя архив. Ето прочее тези писма.

1

Господин Борис Делчев
Културен аташе на България,
1, авеню Рап

П а р и ж (7)

4 юли, 1951

Драги приятелю,

Аз оставам в Сен-Тропе, 1, кей, Сюфрен, до края на месеца. След това мойт адрес ще бъде: Льо Ма, Сарла, Дордона, до края на ваканцията. Тогава ще говорим за нашия превод, върху който за сега работя криво-ляво.

Приятелски ваш,

(п) Пол Елюар

Господин Б. Делчев
Културен аташе при българската легация
2, авеню Боске

П а р и ж

Льо Ма
Сарла (Дордона)
тел. 97

Драги господин Делчев,

Жена ми и аз бяхме много трогнати от поканата, която ни препратихте от страна на Комитета за наука, изкуство и култура в София. Настоятелно ви молим да му благодарите, като предадете на нашите приятели нашите най-сърдечни поздрави и им обясните, че ще бъдем много щастливи да отидем в България щом това ни бъде възможно: след няколко дни ние се връщаме от едно шестмесечно отсъствие, при това чакат ме многобройни задължения, поне за първите месеци от зимата. Смятам също, както вече предвидихме, да се заема много сериозно с работата върху стихотворенията на Ботев.

Впрочем, още с връщането си аз ще ви телефонирам, за да си определим среща и устно да обсъдим всичко това с вас.

Считайте ни за ваши верни приятели и доскорошно виждане,

(п) Пол Елюар

3

Господин Борис Делчев
Културен аташе при българската легация
2, авеню Боске

П а р и ж (7)

1, кей Сюфрен
Сен-Тропе (Вар)
24 май 1952

Драги господин Делчев,

Длъжен съм най-напред да ви помоля да обясните на българските писатели, че моето здраве ми забранява това лято всякакво значително пътуване и че въпреки радостта, която изпитахме, моята жена и аз, от престоя си във вашата хубава страна, ние сме принудени за тази година да се откажем. Предайте моля ви моите съжаления и благодарности.

Желая също да ви помоля да се осведомите от Обединените издатели в какво състояние се намира изданието на Ботев. Елза Триоле, която срещнах преди известно време, ме увери, че неговото съставяне е в ход. Но тъй като и издателите са като авторите, мисля, че е добре да се подтикват. Понеже не съм в Париж, на мене ми е трудно да го правя.

Задължих се да дам един значителен подбор от тези преводи на Паралел сенкант. Но бавя тази публикация, тъй като предпочитам да я предоставя за първо публикуване на Летър франсез в момента, когато книгата се пуска, ако този момент, разбира се, е близък.

Много жалко, че не можете да напуснете Париж, тъй като бих желал да ви покажа нашия юг, и тази почивка щеше да бъде за вас също така приятна и без съмнение необходима, както и на мене. Жена ми се присъединява към мене, за да изпрати на вас, както и на госпожа Делчева, нашите най-добри поздрави.

(п) Пол Елюар

Освен тези писма, в моята архива се намери и друго едно, без адрес, което представлява отговор на покана за прием по случай българския национален празник. Съдържанието на това писмо, обръщението му, та дори и фактът, че е писано от поета на ръка, а не на пишуща машина, както другите, показват, че то има по-официален характер и не е отправено до мене. Все пак мисля, че не ще е зле да го направя достояние на читателя, тъй като в него е отразено много по-ярко отношението на Елюар към нашата страна и нашия народ. Ето и това писмо.

4

Пол Елюар
Льо Ма
Сарла (Дордона)
Тел. 97

6 септември 1951

Драга госпожо, драги господине,

За жалост, не ще мога да присъствавам, също както и моята жена, на приема, който организирате по случай Националния празник на свободата на България.

Вярвайте, че съжалявам безкрайно за това, защото нашето сърце е с този български народ, който познаваме и обичаме. Неговата интелигентност и неговият кураж, неговото душевно величие го водят по пътя на щастието.

Моля ви да вярвате винаги в нашата сърдечна преданост.

(п) Пол Елюар

(п) Доминик Елюар